

ÉRTEKEZÉSEK

A

A TÖRTÉNELMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1886.

308.416

KECSKEMÉT TH. VÁROS
KÖNYVTÁRA

n. Pesty Frigyes
könyvtárából.

Duplum.

TARTALOM.

- I. Szám. Adalék Pannonia történetéhez Antoninus Pius korában.
Hampel József l. tagtól.
- II. * Szabolcs vármegye alakulása. *Kandra Káosztól.*
- III. * Az 1637/s-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály* l. tagtól.
- IV. * Mabillon János, a diplomatika megalapítója. Székf. *Horvát Árpád* l. tagtól.
- V. * Az 1642-ik évi szónyi békekötés története. *Majláth Béla* l. tagtól.
- VI. * A mai Nagyvárad megalapítása. *Bunyitay Vincze* l. tagtól.
- VII. * Összehasonlító vizsgálatok a hazai és észak európai praehistoricus kőeszközök eredete és régisége körül. Első fele. *Ortway Tivadar* l. tagtól.
- VIII. * Ugyanaz. Második fele. *Ugyanattól.*
- IX. * Az 1646-ki tokaji tanácskozmány. *Zsilinszky Mihály* l. tagtól.
- X. * A bécskerekéi vár. *Szentkláray Jenő* l. tagtól.

ADALÉK
PANNONIA TÖRTÉNETÉHEZ

ANTONINUS PIUS KORÁBAN

IRTA

HAMPEL JÓZSEF.

SZÉKFOGLALÓ

OLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA II. OSZTÁLYA 1884. OKTÓBER 14.
TARTOTT ÜLÉSÉN.

BUDAPEST

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

1884.

Tisztelt Akadémia!

Midőn ez úttal először van szerencsém e díszes helyre lépni, kedves kötelességem fölhasználni az alkalmat arra, hogy a Tudományos Akadémia körébe történt fölvételt hála-
san megköszönjem.

Engedje meg a tisztelt Akadémia, hogy e kitüntetést úgy fogadjam mint elismerést és jutalmat ama tudományos szolgálatokért, melyeket mint az Akadémia archaeologiai kiadványainak másfél évtizeden át hű munkatársa, teljesíttem.

Viszonzásul ígérem a tisztelt Akadémiának, hogy ezentúl is hiven fogom szolgálni az Akadémia tudományos közügyét és hogy nem tekintem megválasztásomat jogzímnek a pihenésre.

Ellenkezőleg, hogy mennyire kívánok a tisztelt Akadémia által legújabbán a tagsági jogok gyakorlásához kötött föltételnek megfelelni, azt tanusítani kívántam azáltal, hogy már ma siettem a följánlott széket tisztelettel elfoglalni.

BEVEZETÉS.

Pius császár huszonhárom éves uralmáról, nekünk késő ivadékoknak, az a benyomásunk, mintha e tiszteletreméltó ősz császár azt az elvet tartotta volna: bene vixit, qui bene latuit.

A mit uralkodása összes eseményeiről egykorú írók följegyzései és az emlékek elmondhatnak, alig több, mint a mennyit mozgékonyabb, becsvágyóbb elődei Trajanus vagy Hadriannus életének egy-két évéből tudunk.

A császárnak csak egy ambíciója volt, hogy alattvalói közül mennél többen részesüljenek a boldog, állandó béke jótéteményeiben: ¹ ez volt az ő politikája.

Ha volt nyugtalanság birodalma messzeeső határain a nyugoton Britanniában, a keleten Parthia felé és délre az afrikai sivatag szélén, könnyű szerrel csillapították vezérei és tartományi főnökei.

Ily hadjáratokra csak kormánya első évtizedében volt szükség, fontosságuk alig volt, éppoly kevésbé mint némely belső esendzavarásnak; a római emberiség zömét bizonyosan érintetlenül hagyták, életirója Capitolinus alig pár sorral említi őket.

Ellenben hosszasan és egyhangulag magasztalják az írók a császár páratlan jószívűségét és apai gondoskodását, melyben széles birodalma minden tartományát egyformán részesíté.

Inkább szerette, így szól életirója, megóvni *egy* római polgár életét, mint megölni ezer ellenséget és inkább tűrte.

¹ Capitolinus 9, 10. tantum sane auctoritatis apud exteras gentes nemo habuit, cum semper amaverit pacem, eo usque ut Scipionis sententiam frequentavit, qua ille dicebat, malle se unum civem servare quam mille hostes occidere.

hogy kárt szenvedjen a fiscus, mint hogy túlságos adóval sújtásuk procuratorjai szegényebb sorsú alattvalóit.¹

Az ókori emberiség aranykorának ezek voltak utolsó évtizedei. Ezután, a második század hatvanas éveitől kezdve már reá csapnak a birodalom végvidékeire a germán népek első áramló hullámai. Utódja Marcus esászár, majdnem teljes életét táborban tölté, hol Pannoniában, hol a syriai sivatag szélén.

Ettől kezdve vége az aranyos békének. Küzdelem az imperatorok élete; elkéseredett önvédelmi harc a birodalmi végvidékek sorsa.

És azon módon, a mint alászáll a közboldogság kora, a mint küllelenségek árjai fenyegetik a birodalom épségét: előtérbe lép a végvidékek fontossága.

Már nem a fővárosban, de itt a Duna mellett van a birodalom súlypontja. Dunamenti vidékünknek csak ettől kezdve jut valójában szerepe a világesemények lefolyásában, Pannoniának igazi története is csak a II. század hatvanas éveitől kezdődik. A mi ez időpont előtt Pannoniában történik, legtöbbször csak helyi érdekekkel bír és azért nem esuda, ha a régi történetírók is csak nagyritkán érdeklődnek e tartomány iránt.

Említik, mikor Augustus a pannonok ellen elkéseredett harcot vív, említik, midőn a pannonok lázadása Tiberiust Germaniából visszavonulásra és hódítási terveinek elejtésére kényszeríti, futólag szóba hozzák, mikor egy merész kalandor vezetése alatt pannoniai csapatok kivívják Vespasianus számára a birodalmi trónust és megemlékeznek róla, mikor Trajanus a daciai háborúk után megadja a tartománynak azt a szervezetet, mely utóbb századokon át fennmarad.

Ezek pannoniai krónikánkban Marcus esászár előtt a gyéren kiemelkedő érdekesebb mozzanatok.

Hadrianus után 20 évre majdnem megszakad a történetíróknál a pannoniai történet fonala, legfőleg földrajz-írók és földmérők emlegetik.

¹ Capitolinus 6, 1—3. Procuratores suos et modeste suscipere tributa jussit et excedentes modum rationem factorum suorum reddere praecepit nec unquam illo laetatus est lucro, quo provincialis oppressus est. Contra procuratores suos conquerentes libenter audivit.

Pius esászár alatt csak egy fontosabb esemény érinti Pannoniát, erről is néhány rézpénz tesz tanúságot, nem az írók.

Azt olvassuk e rézpénzek hátlapján: REX QVADIS DATVS. A esászár a quádoknak királyt adott. Többet, mint e lakonikus mondásból kiolvassunk, nem tudunk a fontos tényről.

Vajjon a felső pannoniai hadsereg erővel kényszeríté-e a félig függő, félig szabad, de mindig szilaj cliens-népet egy kinevezett király elfogadására és vajjon ez volt-e az a germán háború, melyről az írók homályosan szólnak; avagy elégséges volt-e a esászár békés tekintélye ez esemény előidézésére, az előttünk rejtély. Legfőleg sejteni lehet, hogy mint máskor is történt, csak hadjárat árán tudta a birodalom a Duna bal partján lakó nyugtalan germánoknál érvényesíteni főhatalmát, de ily hadjárat részleteiről Pius esászár korában semmi, legparányibb hírünk sincs.

Így tehát a történetírók némasága e huszonhárom esztendőre nézve még inkább mint máskor arra kényszerít, hogy másfelé keressünk tartományunk sovány krónikája számára némi tápot és önkénytelenül arra utaltatunk, hogy világrendítő események híján, tartományunk belső, apróbb, ha nem is érdek nélküli helyi viszonyaira vessük pillantásunkat és gyűjtsünk néhány emlékszerű nyomot ez állapotok fölismerésére, olyat, minőt kő- és bronzemlékek egyszerű fölíratok vagy egyéb igénytelen régiségek számunkra megóvtak.

A hol láthatárunk máskülönbben ürességet érne, ott parányi fontosságú emlékek is leköthetik kis időre figyelmünket.

Egy pannoniai közvitéznek véletlenül reánk maradt néhány holmijára lesz szerencsém föl hívni tisztelt hallgatóm figyelmét. A tárgyak, melyeket hű rajzokban, részben eredeti mivoltukban fogok bemutatni, e folyó év nyarán szántás alkalmával kerültek elé Aszáron, Komárommegye dunántúli részének legdélibb esúcsában, Kis-Bérhez közel.

A kincs egészben 14 darabból állott. Volt ezek közt egy kis aranyesüggő, egy ezüstlánc, két ezüst karperecz, egy ezüst fibula, egy katonai diplomának két bronzlapja

és végre két kisebb és egy nagyobb füles edény bronzból. A nagy edénybe voltak a kisebb edények s a többi drágaságok belészoritva. Bizonyára már régi időkben így ásta el őket a kincsét rejtő tulajdonos, így vélte őket legjobban megóvhatni. Igaza volt, mert most, midőn a földműves szántóvasa végig hasította a földet, a nagy edény fala fogta föl az ekevas lökését és óvta meg a benne rejlő kényesebb ékszereket.

Hogy a kincset tanulmányozhattam és itt bemutatatham, azt tulajdonosa, Egger Dávid úr szivességének köszönhetem, a ki legnagyobb készséggel rendelkezésemre boesájtotta. A kincsből azonban csak az okmányt akarom ezúttal behatóbban tárgyalni; többi részét máskor és más helyütt lesz alkalmam méltányolni.

II.

AZ ASZÁRI DIPLOMA.

A kincs legfontosabb tárgya kétségkívül a katonai oklevél érdemes, hogy azzal behatóbban foglalkozzunk.

Első tekintetre fölismerjük minő okmányval van dolgunk, katonai beesületbeli boesátványnyal (*tabulae honestae missionis*).

A két egyforma hosszukás bronz táblácska, melyeknek hossza 0·126, szélessége 0·106, teljességében van meg és ámbár az egyik táblán törés van s a másik títés által egy helyütt megsérült, mind a négy oldalon a fölirat teljes, sér tetlen és majd nem végig tisztán olvasható.

A két tábla együttesen egy egészet képezvén, a közepett s a széleken látható kerek lyukakon keresztülvont sodronnyal kötötték őket össze, a sodronyt kívül összecsomózták és egyik oldalán viasszal borították végeit, a viaszba, hét tanu nyomta peesételő gyűrűjét. A viasz s a sodrony hiányzik, de ott láthatók a hitelesítők nevei a második küllapon.

Az írást a két külső lapra szabatosabban, több gondal véste belé a vésnök mint a belső lapokra és belül, hol a külső szöveg másolatát várjuk, e helyett a föliratnak alig felét látjuk ismételve és néha majdnem értelmetlenségig menő rövidítésekre találunk.

Ez az ily okmányoknál rendes szokás volt. A vésnök tudta, hogy a hét tanú jelenlétében lezárt levelet csak szükség esetén bontják föl, hogyha hitelességére nézve kétség forog föl s akkor a szöveg kivonata a tulajdonos nevével s egyéb néhány szükséges adattal elégséges az authenticatióra.

Tehát ismertetésemben előbb a két külső oldal szövegét adom, csak azután terek át a belső, rövidített szövegre.

Külső oldal I. lapja.

1. IMP CAESAR DIVI HADRIANI F DIVITRA
IANI PARTNEP DIVI NERVAE PRONEPOS
TAEIVS HADRIANVS ANTONINVS AVG PIVS
PONT MAX TR POT XIIMP II COS III PP.
5. EQVITIBETPEDITIBQVI MILITAVERINALISV
ETCOHVII QVAE APPELLIVLPACONTAR~ETI
THRACVICTRETIIHISPARVACETICANNEFCR
ETIII AVG THR SAGETIVLPPANNETIAELIA
SAGITETXVIII VOLCRET III VOLCRETITHRAC
10. CRETVCALLECOR LVCENSIVM ETII ALPINOR
ETSVNT IN PANNSVPERSVBPONTIOLAELIANO
QVINQEETVIGINTISTIPENDEMERDIMISS
HONESTMISSIONQVOR NOMIN•SVBSCR
•
SVNT CIVIT ROMANQVIEOR NON HABER
15. DEDIT ET CONVBCVMVXORIB QVAS TVNC
HABVISS CVM ESTCIVITILS DATA AVTCVMILS
QVASPOSTDVXISSDVMTAXAT SINGVLIS
A D VII ID OCT
C FABIO AGRIPPINO M ANTONIO I F NO COS
20. COHIVLPIAE PANONIOR CVI PRAEST
A BAE BIVS RECILLUS SVESS
EXPEDITE
ATTAE NIVIONIS F AZALO
DESCRIP ET RECOGNIT EX TABVLAENEA
25. QVAE FIXA EST ROMAE IN MVRO POST
TEMPL DIVI AVG AD MINERVAM

A külső oldal II. lapja.

L PULLI		DAPHNI
M SERVILI	•	GETAE
F PULLI		CHRESIMI
M SENTILI		IASI
TI IVLI		FELICIS
C IVLI	•	SILVANI
P OCILI		PRISCI

A belső oldal első lapja.

1. IMP CAES DIVI HADR F DIVI TRAIAN PAR TN
DIVI NERV PRO NEPTA ELIVS HADRAN TON
AVG PIVS PM TR POT XIIMP II COS III PP
EQET PE DQMINAL•V ET COH VII ET SVNT
5. IN PAN SVPER SVB PONTIO LAELIANO XXV
STEM DIM HON MISS QVOR NOM SVB
SCR SVNT CR QVI EOR NON HAB DEDET
CON CVM VX QVASTVNCHAB CVM ESTCIV
IIS DAT AVT CVM IIS QVAS POST DVX
10. DVM TAX SING

A belső oldal második lapja.

•
COHF VLPFAE PANNONIOR CVI PRAEST
A BAE BIVS REGILLVS SVESS
EXPEDITE
•
ATTAE NIVIONIS F AZALO

A belső lapok

IMPERIO LVIVNDI ERIGITUR INX TRIN
 DIVINERX DE NEITALEINXIA DRANTIN
 AVGVVS DANTR POTX IANU COS I W PR
 EDICTEDO ANIUS I ○ VERDANI I CIVNT
 INPENS VTERI VERO ON CIO INELIANX
 I TER DIND ONNALLC NO ENON I V B
 S IUS VNT CR ON IEDRN IN ER DE DEI
 CON LVX V X Q V ES IVN QH R L V M ES CI I
 USONT ANI V N I S Q V M P Q S I D V X
 D V M C R X I N I G ○

hasonmásaí :

QVAE VITAE PANNONORNIENSI
 & GERENS DECIUS SVLSS
 #TETE
 ATTAE NINONIS F IENU
 ○

Az okmány szövege tehát így szól:

- 1—4. Imp(erator) Caesar, divi Hadriani f(ilius), divi Trajani Part(hici) nep(os, divi Nervae pronepos, T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Augustus) Pius, pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XI (undecimum), imp(erator) II (secundum), co(n)s(ul) III (quartum), p(ater) p(atriciae)
- 5—13. equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in alis V et coh(ortibus) VII quae appell(antur) I Ulpia contario(rum) miliaria) et I Thrac(um) victr(ix) et I Hisp(anorum) Arva(corum) et I Cann(in)ef(atium) C(ivium) R(omanorum) et III Augusta) Thrac(um) sag(ittariorum) et I Ulp(ia) Pann(oniorum) et I Aelia sagit(tariorum) et XVIII vol(untariorum) c(ivium) R(omanorum) et III vol(untaria) C(ivium) R(omanorum) et I Thrac(um) C(ivium) R(omanorum) et V Callec(orum) Lucensium et II Alpinor(um), et sunt in Pann(onia) super(iore) sub Pontio Laeliano quinque et viginti stipend(is) emer(itis) dimiss(is) honest(a) mission(e)
- 13—17. quor(um) nomin(a) subscr(ipta) sunt civit(atem) Roman(am), qui eor(um) non haber(ent), dedit et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc habuiss(ent) eum est civit(as) iis data aut cum iis quas post(ea) duxiss(ent) dumtaxat singulis
- 18—19. a(n)te d(iem) VII id(us) oct(obres) C(ajo) Fabio Agrippino M(arco) Antonio J(ulii) f(ilio) no(minatis), co(n)s(ulibus).
- 20—22. Coh(ortis) I Ulpiae Panonior(um) cui praest A(ulus) Baebius Regillus Suess(a) expedite Attae Nivionis f(ilio) Azalo.
 Descrip(tum) et recognit(um) ex tabula (a)enea, quae fixa est Romae in muro post templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.
 A tanuk nevei: L(ucii) Pulli Daphni, M(arci) Servili Getae, F(lavii) Pulli Chresimi, M(arci) Sentili Jasi, T(iberi) Juli Felicis, C(ai) Juli Silvani, P(ublii) Ocili Prisci.

Az okmány belső oldalán az I. tábla szövegének első négy sora megfelel a külső szöveg hat első sorának, csakhogy sürűbben akadnak benne rövidítések.

Belül a hadtestek felsorolása elmarad és a belső lap szövegének 5—10 sora megfelel a külső szöveg 11—17 sorainak.

Eltérést a két szöveg közt csak a belső lap 7. sorában látunk, a hol dedit helyett dedet áll.

A II. tábla belső oldalán a külső oldal 20—23 sorait ismételve találjuk. Csak az első négy betűben van eltérés, mert a vésnök a COH. I eltévesztette és azután corrigált úgy, hogy alig lehet már most a 3 és 4-ik betűt biztosan megállapítani; talán COH (ortis) I. F(laviae) olvasható.

Minden ily privilegium kivonat lévén azon általános császári rendeletből, mely egy tartomány összes kiszolgált katonáinak szól, a császári constitutio szövegét majdnem híven kapjuk minden egyes boesátványos okmányában, csak az összes elboesájtottak névsora, az egy tulajdonos s az ő csapatvezetője kivételével, van elhagyva.

Tehát legelől a császár teljes czíme kezdi meg a törvény szövegét. (1—4 sor). Számítalan egyéb emlékből ismerjük Antoninus pius császár teljes hivatalos czimét, s ez esetben tehát a czimnek csak az a része érdekel, melyből a törvény kibocsájtásának éve kiszámítható t. i. a XI. tribunicia potestas. Ez 148-ra esett s így a törvény s ez okmány évét egész biztossággal tudjuk.

A szöveg ezután Felső Pannónia azon csapatjait sorolta föl, melyekből 148-ban elboesájtások történtek. Egészben öt lovas csapat (ala) és hét gyalog csapat (cohors) részestül ezúttal a kedvezményben.

A csapatok neveit egytől-egyig ismerjük, kettőnek kivételével a többi tíz csapat még 154-ben is ott van a tartományi garnisonban; tanuskodik róla az öskői diploma, melyet Bécsben őriznek a császári régiségtárban.

E hét esztendő alatt Felső Pannoniában lényegesb katonai mozgósítás szüksége nem forgott föl: alig kaphatunk erősebb bizonyítékot a birodalom békés állapotára mint ezt.

Háborus időkben vagy gyöngítik a tartományi sereg létszámát, mert másféle szükség van segítségre vagy erősítik mert a tartomány kultamadásnak van kitéve és gyarapítani kell a véderőt. A változatlanúság ily hosszú időközben nyugalmat jelent.

A segédesapatok itt következő táblázatos összeállítása, mely három katonai diploma adatai alapján készült, legjobban tünteti föl ez állandóságot.

Az első diploma lehelye Tótvázsony, jelenleg eredeti Debreczenben a collegiumban van, kelt 138-ban; szövegét adja Mommsen a Corp. Inscr. III. kötetében a katonai diplomák sorozatában XXXV. szám alatt.

A második diploma az aszári 148-ból.

Időrendben a harmadik a főnemlített öskői okmány 154-ből, melyet Bécsben őriz a cs. és k. régiségcabinet; szövegét adja Mommsen i. h. XXXIX. szám alatt.

	138-ban	148-ban.	154-ben.
<i>Alae.</i>			
1.		I. Ulpia Contariorum miliaris	I. Ulpia Cont. mil.
2.	1. Thracum victrix	I. Thracum victrix	I. Thrac. civ. Rom. victrix
3.		I. Hispanorum Arvatorum	I. Hisp. Arvatorum
4.		I. Cannibefatum civ. Romanorum	I. Cannibef. civ. Rom.
5.		III. Augusta Thracum sagittariorum	III. Aug. Thr. sagitt.
<i>Cohortes.</i>			
1.	I. Ulpia Pannoniorum civ. Romanorum	I. Ulpia Pannoniorum	I. Ulp. Pann. miliaria.
2.	1. Thracum civium Romanorum	I. Thracum civium Romanorum	I. Thrac. civ. Rom.
3.		II. Alpinorum.	II. Alpinorum
4.		V. Gallacorum Lucensium	V. Gallacorum Lucensium
5.	XVIII. Voluntariorum civium Romanorum	XVIII. voluntariorum civ. Romanorum	XVIII. vol. civ. Roman.
6.		I. Aelia Sagittariorum	
7.		III. voluntaria civium Romanorum.	
8.	I. Cannibefatum		
9.	Hispanorum civium Romanorum		

¹ ² E két cohorsból csak az aszári diplomában van szó.

A legiók átlagszámát 6000 emberre téve az egész tartományi katonaság számarányát úgy kaptuk, ha ehhez a segédesapatok számát hozzávesszük. Az állomány 148-ban nagyobb, mint hét évvel utóbb, akkor látszólag két cohorserejével esekélyebb, valóban pedig csak 500 emberrel van kevesebb, mert időközben a I. Ulpia-t ezres számra emelték.

Diplománk szerint volt a legio területén négy egyszerű ala és egy ezeremberes lovassági csapat, tehát egészben háromezer lovas.

A segédesapatok gyalogsága egészben 3500-re rúgott. Oly népkeveréket képviselt e 7500 katona, minőt bizonyára semmiféle modern seregben nem találunk.

A helyföldi pannoniai eredetű csapatok mellett vannak csapatok Hollandiából, Spanyolországból, a Balkán vidékéről, a Schweizből és az önkéntes polgári (voluntarii cives Romani) csapatok magukban ismét apróbb mikrokosmost képeztek, mert bennök a római világkör minden vidékéről származó egyének kerültek össze.

E tarka népvegyűlék évtizedeken át itt állomásozott vidékeinken, sokan itt alapítottak családokat és a honesta missio után vissza maradtak; képzeltető, hogy nem esekély hatással voltak a tartományi lakosság ethnicumára.

A nemzetiségi származás mellett a csapatok a fegyverkezés módja szerint is nagyon különbözök. A tapasztalás megtanította a római hadvezéreket arra, hogy ellenségeiktől tanuljanak és az ő saját kitiűnő fegyverzetükön kívül a barbárok elleni harcokban oly fegyvernemekkel is éljenek, melyek a barbár ellenség küzdési módjához közelebb áll és azt könnyebben ellensúlyozza. A pannoniai határ határában lakó germán és sarmata népek főfegyvere a nyíl volt. Tehát a rómaiak is szerveztek nyílazó segédesapatokat és mert az ellenség lóhátról küzdött, ők is szerveztek íjász-lovasságot és alattvalóik közül a thrák törzset használták erre, melyről ős idők óta tudva volt, hogy kitiűnő lovas és íjász nép.

Hadrianus gyalog íjászokat is szervezett; az ő csapatjuk is itt állomásozott Felső Pannoniában, alapítójuk neve szerint nevezi okmányunk: I. Aelia sagittariorum.

Még előbb mint Hadrianus a kétrendbeli íjászokat, szervezte elődje Trajanus a Contarii csapatját. A contustól kapta az ala az ő nevét, könnyű lovasság volt, hosszú póznás lándsával minő manap az ulanusoknak van.

Daciai hadjárataiban az ellenségeivel szövetező sarmata, lovasságnál gyakran tapasztalhatta a császár e fegyver sikerét, az a sarmaták nemzeti fegyvere volt; ezelszerűnek látta tehát a sarmaták ellen hasonló fegyverrel felszerelni néhány csapatot és elhozatni a syriai sivatag széléről az Ituraeusokat, kik szintén könnyű lovasság voltak.

Az új ala a császár előneve után az Ulpia nevet nyerte. A cohorsok közt is találjuk a császár nevét mint vezetéknevet egy cohors nevében. Ugyanesek a daciai hadjáratban sűrűn foroghatván fön a szükség új csapatok szervezésére, legezelszerűbbnek látszott a szomszéd Pannoniából szedni az újjonozokat, így ke. etkezhetett a I. Ulpia Pannoniorum Civium Romanorum. Ugy sejttem, hogy a Dráva-Száva vidékéről való polgárság adta hozzá az embereket, mert a Dunamellékén még nem igen sűrű volt a polgári lakosság. 138-ban esupán, római polgárokból állott, már 148-ban és 154-ben elmarad a C. R. tehát provincialisokat is belévesznek. Eleinte egyszerű 500-as cohors volt, 138-ban és 148-ban mint egyszerű csapat fordul elő, a 154-iki öskői diplomában mint dupla, ezres cohors szerepel: cohors Pannoniorum miliaria.

Az elbocsájtott katonák huszonötéves szolgálatuk után a polgári jogot maguk, feleségök és gyermekeik számára és a rendes római conubiumot kapják.

Szokásos phrásis volt, hogy a polgári jogosítás azoknak szól „qui eorum non haberent”. A pannoniai csapatok közt négy volt, mely nem szorult a civitasra, mert már birta, nevezetesen a hollandiai Caminefates lovascsapatja és három gyalogos csapat, a thrákiai polgároké és az önkéntesek negyedik és tizenyolezadik polgári csapatja.

Szokás szerint az összes pannoniai csapatok fővezére is meg van nevezve a diplomában; neve itt egyszerűen Pontius Laelianus. Későbbi fölíratokban, melyek akkor készültek, mikor már világhírű hadvezér volt, teljes névcre találunk.

Mielőtt felső Pannoniába jutott mint hadvezér, előbb Aelius császár kísérete volt, azután lett helytartó Alsó Pannoniában, Felső Pannoniából Syriába tették helytartónak, részt vett az armeniai és parthiai háborúkban, és 163-ban consul, pontifex és a császárok fetialis asztaltársa lett. Életrajzát megőrökíti egy fölírat, melyet 1555-ben a Trajanus forumán találtak és mely valószínűleg az ő szobrának talapatáról való.

Henzen leírása szerint itt adjuk az érdekes fölírat másolatát:

1. M· PONTIO· M· F· PVP
 LAELIANO· LARCIO· SABINO· COS· PON
 TIFICI· SODALI· ANTONIANO· VERIANO
 FETIALI· LEG· AVG· PR· PR· PROV· SVRIAE· LEG· AVG
 5. PR· PR· PROV· PANNON· SVPER· LEG· AVG· PR· PR· PAN
 NON· INF· COMITI· DIVI· VERI· AVG· DONATO· DONIS
 MILITARIB· BELLO· ARMENIACO· ETPARTHICO
 AB· IMP· ANTONINO· AVG· ET· A· DIVO· VERO· AVG
 corona MVrali vallari clas SICÁ AVR ea
 10. hastis puris III vexillis III cet . . .

A fölírat így szól:

M(arco) Pontio M(arci) F(ilio) Pup(ia tribu) | Laeliano.
 Larcio. Sabino. cons(uli) pon(tifici.) sodali. Antoniniano.
 Veriano | fetiali. leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) prov(inciae)
 Syriae leg(ato) Aug(usti) | pr(o)pr(aetore) Pannon(iae) super(ioris)
 leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) Pann(oniae) inf(erioris)
 comiti divi Veri aug(usti) donato, donis | militari(us).
 bello armeniaeo. et parthico | ab imp(eratore) Antonino.
 aug(usto) et a divo Vero aug(usto) stb.

Közhivataloskodása majdnem minden szakaszából maradt a fölíratos emlékekben némi nyom. Alighanem ő építette újra azt az utat, mely Aquinemből Bregetiába visz, midőn Alsó Pannoniát kormányozta.¹ Galaezban a régi Troesmis helyén is maradt fön egy fölírat,² melyben említés van róla és

¹ (L)AELIANO· C· V· LEG· AVG | PR· PR· | (ab) AQMP | III. egy yörösvári mérföldmutató. Corp. Inscr. III. k. 3747.

² Corp. Inscr. III. 6182.

Fronto egyik levelében¹ néhány szóval így jellemzi: vir gravis et veteris disciplinae, a mi katonáról bizonyára szép dicséret.

Míg a mi diplománkban megnevezett pannoniai helytartóról aránylag oly bőven vagyunk értesülve, az okmány datumában előforduló két consul neve teljesen ismeretlen. C. Fabius Agrippinus és M. Antonius nevei eddigi kütőinkben ismeretlenek.

M. Antonius neve mellett a fölíratban két jel áll, melyet nem merek egész határozottsággal elolvasni. Úgy látszik nekem, mintha az egyik vonal I volna és a Iulii név rövidítését képviselné, az utána következő ferde betűt tökéletlen-nek venném s ez volna a filio rövidítése.

A 19. sorban az utolsó előtti szótagot NO alig lehet másra magyarázni mint, hogy nominatis akar lenni. A két consul nem volt még valóságos consul 148-ban okt. 9-ikén, de csak a következő évre volt nominálva, a császár által.

Consul nominatioja meglepő és szokatlan dolog volt a II. században. A császár ugyan a többi hivatalnokokat a praetortól kezdve lefelé a senatusnak ajánlotta (commendavit), de a consulokat Vespasianus óta ő maga nevezte ki (creavit, fecit).²

Hogyha tehát Antoninus Pius alatt mégis consuli nominálásról van szó, akkor az vagy azt jelenti, hogy a senatus iránt fölötte engedékeny imperator az ő előjogáról a consulok kinevezése iránt formáserint lemondott és megengedte, hogy úgy mint a többi állami köztisztviselőket, a senatus a consulokat is creálja, föntartván magának az ajánlás jogát — a nominatit. De erre a magyarázatra a kütőinkben nincs elég taupontunk.

Vagy más értelmet kell a „consul nominatus“-nak adni. E szerint a nominatio itt csak annyit jelentene mint a designatio s ekkor egyoldalú császári előleges ígéretre

¹ Fronto ad Verum 2,1.

² V. ö. Philippus császár 247-ik évi constitutiójában IMP· M· IVLIO· PHILIPPO· PIO· FELICE· AVG· COS· DES· III· ET· IMP· M· IVLIO· PHILIPPO· PIO· FEL· AVG· COS· II· DES· COS· Corp. Insc. III. k. 896. I. LHI Dipl.

³ V. ö. Mommsen. Röm. Staatsrecht II. k. II. rész. 1875. 856. I. k. II.

kellene gondolnunk; a senatus mellőzésével. Megjegyzendő még, hogy ez az első példa rá, hogy második századbeli privilegiumban nem a működő évi consulok nevei állanak, de a következő esztendőre kijelöltekéi.

Vajjon csakugyan elérték-e 149-ben a designatio értelmében a consulságot vagy sem, az bizonytalan; a consuli lajstromokban semmi nyomukat nem leljük.

Az érdekes okmány hajdani tulajdonosa belföldi ember, pannoniai volt; neve Atta Nivio fia, nemzetiségére nézve azalus. E felső pannoniai néptörzsre alább a III. fejezetben fogunk visszatérni.

Atta mint gyalogos szolgált a pannonok első csapatjában, melyet Trajanus alapított s mely azért viselte az Ulpia nevet.

E cohors praefectusának nevét is megtudjuk, Aulus Baebius Regillusnak hívták és campaniai születésű egyén volt, Suessa (?) városából; nevét ez okmányból tudjuk meg legelőször.

Az okmány szövegét az első táblán a hitelesítési záradék fejezi be; leírták azon éreztábláról, mely Rómában az Augustustemplom falára volt erősítve, ez lévén az első század vége óta az ily császári constitutiók rendes levéltára. Az Augustus temploma a palatinusi domb tövében éjszakra a via nova sarkában állott és itt ad Minervam azt jelenti, hogy éjszakkéleti oldalán volt az éreztábla — azon oldalán, mely a Minerva templom felé nézett.

A második tábla kitéllapján csak a hitelesítő hét classicus tanú nevét szemléljük. M. Servilius Getae, F. Pullius Chresimus, M. Sentilius Jasus, Ti Julius Felix, P. Oeilus Priscus ismeretesek előttünk, ők 154-ben nov. 3. kiállított, Öskön lelt diplomán is tanuskodnak egy azalus néptörzsbeli Ursio Busturonis f. nevű gyalogosnak. Ugyancsak ők szerepelnek a zsupai diplomán is mint tanúk. E diploma időpontját biztosan nem lehet tudni; 157-re teszi Mommsen.

Majdnem mindezek több más okmányuál is közreműködtek mint tanúk — egyik-másik egy évtizednél tovább — mire Mommsen azt a megfajtást találta, hogy e Rómában lakó személyek a hivatalos okmányokat készítő kézművesekkel állandó összeköttetésben voltak.¹

¹ Corp. Inscr. III. 9, 7, 1. XI. Signatores.

Mommsen az Ephemeric epigraphica legújabb füzetében összeállítja történeti sorrendben az eddig lelt okmányokat. (Eph. Epigr. V. 101—104 II.)

E lajstromból kivontam és történeti sorrendben adom azokat, melyek egyik-másik tekintetben Pannoniára (illetőleg felső és alsó Pannoniára) tartoznak és a maga helyére beiktattam a mostani diplomát is.

1	68. Decz. 22.	<i>Galba</i>	a legio I. adjutrix katonái számára enged
2			honesta missiót. Ismeretes három diploma.
3			Közzétéve a Corp. Inscr. III. köt. 847. l. IV. szám, 848. l. V. szám és Ephemeric epigr. II. k. 454. l. (C. I. III. p. 1058) alatt.
4	70. Márczius 7.	<i>Vespasianus</i>	a legio II. adjutrix katonái számára — Egy diploma. Közzétéve C. I. III. k. 849. l. VI. sz. alatt.
5	80. Június 13.	<i>Titus</i>	a pannoniai hadsereg katonái számára C. I. III. 854. XI. sz.
6	84. Szept. 3.	<i>Domitianus</i>	a pann. hadsereg számára. Eph. V. 93. LXXIV. sz.
7	85. Szept. 5.	„	a pann. hadsereg számára. Corp. Inscr. III. 855. XII. sz. (Ephem. II. p. 452.)
8	98. Febr. 20.	<i>Trajanus</i>	a pann. hadsereg számára. C. I. III. p. 862. XIX. sz. (Eph. II. p. 452.)
9	113/4. Szept. 1.	„	Pannonia inferior katonái számára C. I. III. p. 869. XXVI. (Eph. II. 452.)
10	138. Június 16.	<i>Hadrianus</i>	Pannonia superior katonái számára C. I. III. p. 872. XXXVI.
11	148. Okt. 9.	<i>Antoninus Pius</i>	Pannonia superior katonái számára — Atta Nivionis f. Azalus
12	154. Nov. 3.	„	Pannonia superior katonái számára C. I. III. p. 881. XXXIX.
13	145/60. Decz. 27.	„	Pannonia inf. katonái számára; ismeretes két diploma, egyik közzétéve C. I. III. p. 884. XLII. sz. (Eph. II. p. 453.), a másik közzétéve C. I. III. p. 885. XLIII. sz. (1058 Eph. II. p. 453.)
14			
15	167. Május 5.	M. Aurelius és Verus	Pannonia inferior kat. számára C. I. III. p. 888. XLVI.
16	216/247?	Sept. Severus és Antoninus	Pannonia inferior kat. számára Eph. IV. p. 508. LXXII.

Az egész régi világkörben eddig 77 beesületbeli becsajtványt találtak, a jelen diploma tehát a 78-ik.

III.

AZ AZALUS NÉP HELYRAJZA.

Az aszári okmány tulajdonosa Atta, Nivio fia, az Azali felső pannoniai néptörzséhez tartozott.

A pannoniai barbár népségek közül az Azali népsége azon kevesek közé tartozik, melyeknek lakhelyét valószínűséggel megállapíthatjuk.

Egészben mintegy huszonnégy népség nevé ismerjük; e szám egy harmada olyan, melyet épenséggel nem bírunk elhelyezni a mappán, egy harmadára csak Plinius és Ptolemaeus adnak hozzávető tájékoztatást és végre csak a hátramaradó mintegy nyolcz vagy kilencz népre vannak biztosabb, fölíratos adataink.

Csak ez utóbbiakat sorolom itt föl. A felső pannoniai népek közül a *Boi* lakhelyét az ország nyugoti szélére tehetjük, a *Colapiani* és *Jasi* lakhelyei a Száva és Kulpa mellékén voltak és azt hiszem, jelen előadásomban sikerül majd az *Azali* területét nagyjából megállapítani.

Az alsó pannoniai népek közül az *Aravisci* Fejérvár tájékán laktak, az *Adnamati* népnek Dunaföldvár táján volt főhelye (Adnamantia), az *Andiantes* alighanem Antianae, Baán tájékán laktak Tolna s Baranyamegyében, a *Breuci* tőlük délre és ezek alatt a *Scordisci* tanyáztak.

Messze vinne, ha ezúttal az itt röviden elmondottakat hosszasan indokolnám; elégségesnek vélem ezúttal Atta hazájára szorítkozni.

A katonai elbocsájtó levelek áttekintésében Mommisen azt a tényt állapíthatta meg, hogy a barbár eredetű katonák, a midőn elhagyták a szolgálatot és megnyerték a *honesta missiōt*, rendszeren haza mennék szülő-

földjükre. — Görög vagy római katona ezt nem szokta tenni, ő neki hazája az egész mivel világa volt, a barbárnak nem, ő csak szűkebb hazájában érezhette magát jól. Atta Nivio fia is úgy érzett, visszatért szülőföldjére az Azalusok országába s ezt annál könnyebben tette, mert a csapat, melyben huszonöt évig szolgált, valószínűleg Csákvár közelében volt állomásozva miként a Cohors I. Ulpiara vonatkozó aesai fölírat (C. I. III. 6454. sz.) tanúsítja.

Hazabocsájtván valószínűleg Aszárra vonult vissza, a hol a diplomát lelték, ott kapott a kormánytól telket és terjesztette a római civilizatiót.

Nem lehet pusztán véletlen, hogy az itt szóban lévő kincset, mely azali emberé volt Aszáron lelték. Az aszári határ épügy beléesett az azalok területébe a mint beléesett a mai Öskő környéke a hol majdnem száz évvel ezelőtt (1785-ben) szintén egy azalus ember diplomáját találták. Neve is mutatja, hogy kelta barbár, így hangzik VRSIO BVSTVRONIS Filius, hazája iránt pedig épenséggel nem enged kétséget a neve mellett olvasható AZALVS.

Ursio hat évvel Atta után nyerte szabadságát és privilegiumát (154-ben). Nem lehet ugyan tudni, hogy a II. alpesi cohors hol volt rendszeren szállva, de nem lehetett tábora igen messze Öskötől, mert Felső Pannonia segédszerepéhez tartozott.

Tehát Ursio is szülőföldjére tért vissza s ennek a szerencsés körülménynek köszönhetjük, hogy két pontunk van, mely az Azalusok országának terjedelmére nézve a déli és nyugoti határt illetőleg némi fölvilágosítást adhat.

Ha megtekintjük a mappát és e két irányban az adott támpontok alapján természetes határt keresünk, akkor egyfelől a Rába alsó folyására találunk, délfelé pedig majdnem a Balatont érjük.

Amarra a Bojok voltak az Azalusok szomszédjai, emitt pedig az Osones népe.

Területük éjszaki határát ismerjük. Ptolemaeus nem enged kétséget az iránt, hogy az Azali a legéjszaki nép Pannoniában (II. k. 14 l. 2); a Duna jobb partja képezte országuk határát. Hogy ez így van, hogy az azalusok dunamelléki nép

volt, azt már régebben is sejthettük. Fermóból már Gruterus óta ismeretes egy fölíratos emlék, melynek szövege így szól:

L. VOL. CACIO Q. F.
VEL. PRIMO
PRAEF. COH. I. NORICOR
IN. PANN. PRAEF. RIPAE
DANUVI. ET. CIVITATIVM
DVAR. BOIOR. ET AZALIOR
TRIB. MILIT. LEG. V.
MACEDONI CAE. IN cet.
Corp. Inscr. IX. 5363.

L. Volcatius Primus ezíme volt: praefectus cohortis I. Noricorum in Pannonia, praefectus ripae Danuvi et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum.

Alig lehet a ripae Danuvi praefectus kifejezést félreérteni: ez alatt római szólásmód szerint a Dunamentén létezett római erődítvények fölügyelősége értendő.

Melyik legyen a két város, mely itt különösen ki van emelve, azt alig lehet biztosan megállapítani. A Bojoknak a Dunamellékén alig volt fontosabb helyük mint Arabona. Az Azalok területén nem jöhet kérdésbe más hely mint Bregetium, Azaum vagy Bregelium, Azaum vagy Oszóny Süttö? Crumerum, de Bregetium ú. i. ki van zárva; mert alig nevezné a fölírat e katonai főtábornok és municipiumot civitasnak és ha ennél fogva a másik két város közt van a választás, akkor csak Azaum lehet a kérdéses civitas Azaliorum.

Ritka helynév szenvedett annyit az írók pontatlansága által mint Azaum. Már akkor, midőn először föllép a harmadik századbéli Itinerarium Antoniniben, meg van esonkítva a neve. Apró statio volt a buda-ószónyi úton közepett Nyergesújfalú és Ószóny közt. Mommsen hajlandó az állomást Almásra helyezni, én szivesebben Süttöre tenném, mert ez inkább felel meg a két nevezett hely közti távolság közepének (in medio), miként az utazási zsebkönyv megkívánja.

De akár Süttö, akár Almás volt Azaum régi helye, annyi bizonyosnak látszik, hogy a harmadik századbéli utazási zsebkönyv szerkesztője, mint sok más esetben, itt is pontatlan orthographiát használt.

Alig lehet kétség, hogy eredeti formája Azaliorum vagy Azalum (mint rövidített genitívus) volt, a miből csináltak a mappák és zsebkönyvek egy Ablativus locit Azalo=Azao.

A félreismeret, megeseonkított nevű oppidumban vélem az Azali nép ősi központját fölismerhetni. A későbbi névváltozásokban már senkisésem ismerne a népre, mely nevét adta az oppidumnak. Azaumból lesz Adiaum vagy Adiauum, a negyedik századbéli Notitia Dignitatum épenséggel Odiabonak nevezi és a tabula Peutingeriana egy érthetetlen szót rak oda Lepavist, melyről Mommsen (C. I. III. 460. l.) azt tartja, hogy a bregetioi legio neve rejlik benne.¹

A helynév romlása így látszik lépést tartott az Azalusok politikai hanyatlásával. Ha e népség a második században még elég jelentékeny volt, hogy a beolvadásnak a római-ságba képes volt ellentállani, utóbb a harmadik század folyamában ez ereje valószínűleg megszűnt, autonom területe mindinkább idegen telepeseknek adott helyet. Eredetileg sem lehetett a nép igen számos, mert különben bizonyára önálló csapatokat formáltak volna belőle a rómaiak, a mi történt a Breuci hatalmas népével, kiknek a neve ily módon mindvégig fönmaradt.

Senkinek sem állott érdekében egy igénytelen nép nevet megőrizni; nem találtunk még fölíratot a III. századból mely róla szólna. A tatai, szónyi, süttöi s egyéb ezen vidékről való emlékeken csak az idegen kelta hangzású, kelta nevek tesznek tanúságot, hogy a nép nyelvi egyénisége azután is fönmaradt és a domborműveken a saját szerű kelta öltözet mutatja, hogy a costume túléli valamely nép politikai sajátos önállóságát.

Visszatérve a terület kérdésére, hátra volna a keleti határ megállapítása. Ptolemaeus ismeri keleti szomszédjait a Cytini népet, mi nem tudunk róluk semmit.

Többet tudunk az Azali néppel szintén határos Aravisei népről.

Az ő s az Azali lakhelyeik a Balaton fölött találko-

¹ A leírók értelmetlensége talán így változtatta a betűket (góthikus írással) LEGADIST- Legionis adjutricis (I.) Statio Lsd. Desjardin La Table de Peutinger IV. section.

tak s attól kezdve éjszakrafelé szomszédok lehettek egy darabig, míg legfelül a Cytai népe váltotta föl az Azalusokat a szomszédságban az Aravisei felé.

Ptolemaeus az Aravisei nép területét Alsó Pannoniához számítja, a másik két nép szerint Felső Pannoniához tartozott, tehát jó részben a két tartomány határa egyúttal az Azalusok határát képezte.

E határt csak hozzávetőleg ismerjük. Mommsen nézete van általánosan elfogadva s e szerint szerkesztette Rómer is az ő mappáját.

A határ a Dunánál, Esztergom és Visegrád közé esik, innen majdnem déli irányban lefelé vonul úgy, hogy Sárisáp, Bajna, Gyermely még Pannonia superiorhoz tartozik, Bieske pedig már inferiorhoz.

Bieskén túl a Balatonig kissé ingatag a tartományi határ s azért újabb szerencsés leletektől függ, fogjuk-e erre felé is megállapíthatni az Azalusok területét, miként azt az aszári kincs segítségével nyugotfelé meg lehetett próbálni.

Csak próbának nevezem a jelen kísérletet, mert hátra marad még a területi nagy határárok megállapítása a hely színén és hátra van a többi pannoniai népvizonyok pontosabb helyrajzi tanulmánya. Csak az összeség helyes földterítéséből fog utóbb ismét minden egyes népre és lakhelyére kellő világosság derülni.

Erre azonban nem elegendő egyes ember alkalmi kísérlete, ezt a célt csak egy egész pannoniai tudós iskola évtizedes működése fogja megvalósítani.

SZABOLCS VÁRMEGYE

ALAKULÁSA.

IRTA

KANDRA KABOS.

(OLVASTATOTT A II. OSZT. ÜLÉSÉN 1884. FEBRUÁR 11.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA

1884.